

УДК 94 (37) : 82 (091)+316.774

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.1.414>

*Mark Borovyk**

THE QUESTION OF ROMAN NATIONAL IDENTITY IN THE ANCIENT WORLD

Abstract: The article is devoted to the analysis of the problem of the existence of nations and national identity in the premodern era, using the society of Ancient Rome primarily the period of the Roman Republic as a case study. At the center of the research is the debate between the modernist paradigm, which regards nations as exclusively a product of the modern age, and alternative approaches to the concept of «national identity». As contemporary representatives of modernist theory, the works of Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, and Benedict Anderson are considered, while the studies of Anthony Smith, Azar Gat, and Caspar Hirschi are considered as those of their opponents. The author examines their key positions and proposes their own definition of a «national community», based on a synthesis of the principal theories, for the purpose of analyzing Roman society. In this context, the concept of the «imagined community» occupies an important place, being regarded as a universal tool for the analysis of large human collectives regardless of the era in which they existed.

The specificity of Roman identity is examined through the lens of the political institutions of the Republic, citizenship, the principle of formal equality among citizens, and conceptions of popular sovereignty. The views of ancient authors particularly Cicero, Polybius, Livy, Cato, and Vitruvius are analyzed as sources for reconstructing the Roman understanding of their own past and the place of the Romans among other peoples. The article also presents the positions of modern historians who address this issue and support the idea of the existence of «national communities» in the Ancient world. Based on an analysis of both primary sources and historiography, it is demonstrated that Roman literature and political theory contributed to the formation of a shared historical narrative and a sense of belonging to a broader community that extended beyond the boundaries of individual cities.

Based on archaeological and written sources, the article substantiates the thesis of a gradual cultural and political integration of Italian communities, which laid the groundwork for the formation of a broader Roman identity. In conclusion, the article argues that, despite significant differences from modern nations, the Roman community of the Republican period exhibits several key national characteristics, making it possible to speak of the existence of a Roman nation in the ancient context. At the same time, the study demonstrates that addressing this issue is inseparably linked to the researcher's own conceptual position, since it first requires defining the concept of «nation» as the key analytical category.

Keywords: Roman Republic, Nation, Romanization, Cultural identity, Imagined community

* *Borovyk Mark* – Master's graduate of the Department of History of the Ancient World and the Middle Ages, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4556-5747>; email: markmarfis@gmail.com

*Марк Боровик**

ПИТАННЯ РИМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Анотація: Стаття присвячена аналізу проблеми існування націй і національної ідентичності в домодерну епоху на прикладі дослідження суспільства Стародавнього Риму, переважно періоду Римської республіки. У центрі дослідження перебуває дискусія між модерністською парадигмою, яка розглядає нації як виключно продукт сучасної епохи, й альтернативними підходами до концепту «національної ідентичності». В якості сучасних представників модерністської теорії було взято до уваги як роботи Ернеста Гелнера, Еріка Гобсбаума та Бенедикта Андерсона, так і їх опонентів – Ентоні Сміта, Азар Гата та Каспара Гірші. Досліджуються їхні ключові позиції та пропонується власне визначення «національної спільноти», що базується на синтезі ключових теорій, з метою дослідження римського суспільства. У цьому контексті важливе місце займає концепт «уявної спільноти», який розглядається як універсальний інструмент для аналізу великих людських колективів незалежно від епохи їх існування.

Специфіка римської ідентичності аналізується через призму політичних інститутів Республіки, громадянства, принципу формальної рівності громадян та уявлень про народний суверенітет. Розглядаються погляди давніх авторів, зокрема Цицерона, Полібія, Лівія, Катона та Вітрувія, як джерела для реконструкції римського розуміння власного минулого та місця римлян серед інших народів. Також наводяться погляди сучасних істориків, що займаються даною проблематикою та підтримують ідею про існування «національних спільнот» в Античному світі. На основі аналізу джерел та історіографії продемонстровано, що римська література та політична теорія сприяли формуванню спільного історичного нарративу та почуття приналежності до ширшої спільноти, що виходила за межі окремих міст.

На основі археологічних і письмових джерел обґрунтовується теза про поступову культурну та політичну інтеграцію італійських спільнот, яка заклала підґрунтя для формування ширшої римської ідентичності. На завершення аргументується, що, незважаючи на суттєві відмінності від сучасних націй, римська спільнота епохи Республіки проявляє низку ключових національних характеристик, що дозволяє говорити про існування римської нації в античному контексті. Разом з тим, дослідження демонструє, що вирішення даної проблематики невід'ємно пов'язане з концептуальною позицією самого дослідника, оскільки, спершу, воно потребує визначення концепту «нації» як ключової дефініції аналізу.

Ключові слова: Римська республіка, нація, романізація, культурна ідентичність, уявна спільнота

* *Боровик Марк Володимирович* – магістр кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4556-5747>; e-mail: markmarfis@gmail.com

Вступ. Поняття «нації» та «національної ідентичності» традиційно розглядаються у науковому дискурсі як феномени модерної епохи, тісно пов'язані із соціально-економічними та політичними трансформаціями 18–19 ст. Внаслідок цього античні суспільства, зокрема Римська держава, здебільшого виключалися з аналізу в межах теорій націоналізму або ж описувалися винятково через призму етнічних, громадянських чи імперських ідентичностей. Водночас упродовж останніх десятиліть в історіографії спостерігається зростання інтересу до проблеми колективних ідентичностей домодерної доби, що поставило під сумнів низку ключових тез модерністської парадигми. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання про можливість застосування поняття «нація» до Римської республіки та ранньоімперського періоду, а також про межі й умови формування римської національної ідентичності. Наявність розвинених політичних інститутів, громадянства, спільного історичного наративу та культурної традиції робить Рим унікальним випадком, який потребує спеціального теоретичного й історичного осмислення.

Отже, *метою статті* є з'ясування можливості застосування поняття «нація» до Римської республіки й аналіз формування римської національної ідентичності в античну добу кризь призму сучасних теорій націоналізму. У статті ставиться низка дослідницьких завдань, серед яких: розглянути основні теоретичні підходи до визначення нації й оцінити їхню придатність для аналізу домодерних суспільств; проаналізувати аргументи прихильників і критиків існування націй в Античності; визначити ключові етнічні, політичні та культурні чинники, що сприяли формуванню римської колективної ідентичності; на основі письмових та археологічних джерел визначити специфіку римської ідентичності періоду Республіки.

Огляд літератури. У дослідженні феномену нації та національної ідентичності ключове місце посідають праці теоретиків модерністської парадигми. Насамперед слід згадати роботи Бенедикта Андерсона¹, який увів у науковий обіг концепт «уявної спільноти», Ернеста Геллнера², що пов'язував виникнення націй із процесами індустріалізації, й Еріка Гобсбаума³, який розглядав націоналізм як продукт модерної соціально-економічної формації. Їхні праці протягом тривалого часу визначали рамки досліджень націй і фактично виключали домодерні суспільства з поля аналізу.

Водночас суттєвий внесок у критику модернізму зробив Ентоні Сміт⁴, який, спираючись на етносимволістський підхід, наголосив на тривалості етнічних і культурних традицій та можливості існування націй ще у давнину. До ширшого переосмислення історії націоналізму також долучилися Азар Гат⁵ і Каспар Гірші⁶, які запропонували альтернативні дефініції нації та звернули увагу на роль політичної етнічності та міжспільнотної конкуренції.

¹ Anderson B. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, 1991. 224 p.

² Gellner E. *Thought and change*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. 232 p.

³ Hobsbawm E.J. *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 221 p.

⁴ Smith A.D. *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія* / пер. з англ. П. Феценко. Київ: K.I.C., 2004. 168 с.

⁵ Gat A., Jakobson A. *Nations: The long history and deep roots of political ethnicity and nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 368 p.

⁶ Hirschi C. *The origins of nationalism: An alternative history from ancient Rome to early modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 256 p.

Безпосередньо ідею існування римської національної спільноти підтримує низка сучасних дослідників. Травіс Робертс у своїй праці 2014 р.⁷ застосував сучасні теорії нації до аналізу Римської республіки й дійшов висновку про формування римської нації вже в античний період. Близьку позицію обстоює Азар Гат, який розглядає Рим як найближчий домодерний аналог національної держави, підкреслюючи роль спільної мови, політичних інститутів і культурної інтеграції Італії. Важливими для даного дослідження є також праці Томаса Габінека,⁸ який пов'язує формування римської ідентичності з розвитком літератури та писемної культури, а також дослідження Ендрю Воллеса-Хадрілла,⁹ Кетрін Ломас¹⁰ і Мартіна Кроуфорда,¹¹ присвячені процесам романізації, урбанізації та культурної уніфікації Італії.

Виклад основного матеріалу. Використання термінів «нація» чи «національна ідентичність» не надто поширене у сучасному академічному дискурсі щодо Античної римської історії, як щодо історії Стародавнього Світу загалом. Тим не менш, вони все частіше з'являються у працях істориків від кінця 20 ст. Справа в тому, що переважна більшість сучасних гуманітарних науковців вважають націоналізм винаходом 18-19 ст. Такий погляд прийнято називати «модернізмом», оскільки його прихильники стверджують, що до модерної доби нації не існували і не могли існувати, відповідно їх слід розглядати як суто новітній феномен. Найбільш відомими прихильниками модернізму наразі є Бенедикт Андерсон, Ерік Гобсбаум та Ернест Гелнер.

Однак, варто зазначити, що теорії модерністів все частіше зазнають критики, бо, як висловився Ентоні Сміт: «Модерністи мають сильну теорію, але доволі слабку позицію в історії», оскільки їх теорія не завжди узгоджується з фактами сучасності й минулого¹². З іншого боку, вони (хіба-що за винятком Б. Андерсона) занадто багато уваги приділяють «об'єктивним» факторам національної ідентичності – спільність території та економіки, наявність вигаданого національного міфу, спільність культури та політична рівність членів нації, нехтуючи при цьому, або применшуючи роль суб'єктивних факторів: спільна пам'ять, цінності, емоції, міфи та символи. Суб'єктивні фактори є важливими, адже вони допомагають осягнути «внутрішній світ» національної ідентичності¹³. Крім того, іншою проблемою модерністського сприйняття націй і націоналізму є застосування прихильниками, навіть, можна сказати, ідейними натхненниками модернізму, як-от Е. Гобсбаумом чи Е. Гелнером, при розробці своїх теорій марксистського формаційного підходу.

⁷ Roberts T. The Roman nation: Rethinking ancient nationalism: master's thesis. University of Rhode Island, 2014. 193 p. DOI: <https://doi.org/10.23860/thesis-roberts-travis-2014>

⁸ Habinek T.N. The Politics of Latin Literature: Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome. Princeton: Princeton University Press, 1998. 240 p.

⁹ Wallace-Hadrill A. Vitruvius: Building Roman Identity. *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 144–213.

¹⁰ Lomas K. Roman imperialism and the city in Italy. *Cultural Identity in the Roman Empire* / ed. by R. Laurence, J. Berry. London; New York: Routledge, 1998. P. 64–78.

¹¹ Crawford M.H. Italy and Rome from Sulla to Augustus. *The Cambridge Ancient History: Volume X: The Augustan Empire 43 BC-AD 69* / ed. by A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 433.

¹² Сміт Е.Д. Націоналізм... С. 61; Hastings A. The construction of nationhood: Ethnicity, religion and nationalism. Cambridge University Press, 1997. P. 6.

¹³ Сміт Е.Д. Націоналізм... С. 58.

Намагаючись дати відповідь на питання «чи існувала римська нація?», нам варто спершу дати дефініцію поняттю «нація». Проблема полягає у тому, що їх існує велика кількість і кожне з них може дещо різнитися в залежності від конкретного науковця. Насамперед існує декілька теоретичних підходів, у контексті яких вчені намагаються подати власне визначення: такими є вже згадані вище модерністи, а крім них – примордіалісти, переніалісти та етносимволісти. До того ж, прихильники цих теоретичних підходів не є одноставними у своїх поглядах, відповідно кожному з цих «шкіл» можна також поділити на декілька підгруп, наприклад, Е. Сміт серед переніалістів виділяє «рекурентний переніалізм» і «безперервний переніалізм»¹⁴. Такий ступінь невизначеності щодо «нації» не є чимось новим. Насправді, відколи цей термін почав використовуватися у філософському дискурсі 18 ст. вже тоді йому була властива, певного роду, полісемія. Наприклад, суперечливим було питання різниці між «народом» і «нацією»: «...дехто, як Бюффон чи Вольтер, намагається розрізнити народи та нації відповідно до рівня політичної організації, але відмінності між ними кожен автор встановлює по-своєму»¹⁵.

Отож, головні постулати модерністів можна звести до наступних тверджень: націоналізм є відображенням модерного суспільства, адже конкретна соціально-економічна система потребує виняткової культури та ідеології, і навпаки¹⁶; звідси також і теза Е. Гобсбаума про те, що націоналізм і нації виконали свої функції протягом останніх двохсот років і тепер, в епоху глобалізації, стали непотрібними¹⁷; доновітні спільноти не мали необхідного зв'язку з осередком територіальної політичної організації, яка є головною ознакою нинішнього поняття «нації»¹⁸; нація є «уявною спільнотою», задля її появи були необхідні сучасні винаходи, а, головним чином, засоби масової інформації – щоденні газети чи національні романи, що змінили уявлення людей про час і простір¹⁹. Б. Андерсон вважає, що появу націй визначали три фактори, що мали місце у 17-19 ст., відповідно новий тип спільноти був обумовлений: заміною сакральних літературних мов на світські народні; занепадом віри у монархію, що спричинив відокремлення держави від династичної влади; зміною сприйняття часу – від магічної єдності минулого, теперішнього та майбутнього до механічної послідовності, визначеної годинником і календарем²⁰.

Каспар Гірші, книга якого покликана піддати критиці модерністську та переніалістську парадигми, шукаючи нового підходу у дослідженні історії націй та націоналізму, подає власну дефініцію. З його точки зору: «націю можна розуміти як абстрактну спільноту, сформовану відносинами з іншими спільнотами того ж типу (*тобто іншими націями*), заявляючи про свої унікальні якості, окрему територію, політичну та культурну незалежність і виняткову честь. Нація є абстрактною спільнотою, більшість членів якої не знають і ніколи не бачили один одного»²¹. Нації змагаються між собою: від

¹⁴ Сміт Е.Д. Націоналізм... С. 51-52.

¹⁵ Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. О. Йосипенко й ін.; за ред. Б. Кассен. Київ: Дух і Літера, 2011. Т. 2. С. 241.

¹⁶ Gellner E. Thought and change... P. 168.

¹⁷ Hobsbawm E.J. Nations and nationalism since 1780... P. 192.

¹⁸ Ibid. P. 47.

¹⁹ Anderson B. Imagined communities... P. 26.

²⁰ Ibid. P. 36.

²¹ Hirschi C. The origins of nationalism... P. 47.

війни до спорту, від наукових здобутків до сфер мистецтва. В основі їх конкуренції – поняття національної честі та національного сорому, що відчуваються представниками націй.

Ця властивість, ідентифікувати себе з «уявною спільнотою» та мати емоційний зв'язок з нею, переживати моменти перемог і поразок також була помічена Гансом Моргентау. Хоча його погляди явно наближаються до модерністських, він у своїй книзі «Політичні відносини між націями» інколи звертається до історії Античного світу. Розмірковуючи про залученість індивідів до загальнонаціональних почувань, він провів таку аналогію: «Коли громадянин Сполучених Штатів думає про могутність своєї країни, він відчуває той самий захват, який, мабуть, відчував громадянин Риму, коли ототожнював себе з Римом і його могутністю, тим самим протиставляючи себе чужинцю»²².

Термін «уявна спільнота» щодо нації також використовує Б. Андерсон, вочевидь він його і започаткував. У його розумінні цей феномен виникає тоді, коли один індивід спільноти відчуває свою спорідненість і спільність з іншими індивідами, з якими він ніколи не був знайомий. Наприклад, американець, навіть змінюючи місце проживання протягом життя, ніколи не зустріне та не знатиме більшості своїх співгромадян і не матиме уявлення про те, чим вони займаються у будь-який конкретний момент. Проте, він «цілковито впевнений у стабільному, анонімному та синхронному існуванні всіх інших американців»²³.

Загалом для модерністів нації є у ліпшому разі – прикрим відхиленням від «руху історії», у гіршому – чудовий приклад хибної свідомості мас²⁴. У центрі модерністського підходу, прямо чи опосередковано, лежить думка, що нації та націоналізм, будучи відносно новим явищем, є лише історичними витворами, радше довільними за своєю природою й тому не мають більшої ваги, ніж мода чи тимчасове захоплення. Е. Гелнер і Е. Гобсбаум були єврейськими іммігрантами-біженцями з Центральної Європи у першій половині 20 ст., відповідно усі вони зіткнулися зі зміною ідентичності та складними питаннями самоусвідомлення в часи найбухливіших спалахів націоналізму. Тож цілком закономірно, що вони відреагували на ці події таким чином²⁵.

Хоча модерністи справили значний вплив, частина сучасних дослідників почала відходити від їхніх висновків, висуваючи думку, що давні народи могли мати, або й справді мали, риси націй. Варто також наголосити, що модернізм сам по собі є відносно новим явищем. До початку Другої світової війни у науковому дискурсі переважала думка, що націоналістична ідеологія хоча й була недавнім феноменом, самі ж нації існували у всі історичні епохи, а багато з них беруть свій початок ще з давнини. Поруч із модерністською парадигмою завжди існувала невелика, але стабільна традиція досліджень націй і націоналізму в домодерних суспільствах. За декілька останніх десятиліть кількість таких праць суттєво зросла, що дало змогу поставити під сумнів деякі ключові тези модерністів, зокрема твердження про відсутність або повну нерелевантність процесів націєтворення в Європі до 1800 р.²⁶

²² *Morgenthau H.J.* Politics among nations: The struggle for power and peace (6th ed.). New York: McGraw-Hill, 1985. P. 119.

²³ *Anderson B.* Imagined communities... P. 26.

²⁴ *Сміт Е.Д.* Націоналізм... С. 78.

²⁵ *Gat A., Yakobson A.* Nations: The Long History... P. 16-17.

²⁶ *Hirschi C.* The origins of nationalism... P. 7.

Е. Сміт, який був учнем Ернеста Гелнера, з часом відійшов від позицій свого наставника. Він визнає слушність модерністів у тому, що більшість сучасних націй сформувалися відносно недавно. Водночас Е. Сміт стверджує, що модерністи загалом помиляються, адже нації можна віднайти ще у давнину, що підриває основи їхньої теорії. Як приклади до-модерних націй він наводить Стародавній Єгипет, Вірменію та Ізраїль²⁷. Схожу думку також поділяє історик Азар Гат, однак його можна назвати навіть більш радикальним, оскільки він вважає, що Римська держава є «найближчим аналогом великої національної держави в сучасному розумінні, з універсальною мовою та єдиною системою місцевого самоврядування та цивільного права». Крім того, він також погоджується з Е. Смітом щодо Стародавнього Єгипту як прикладу національної держави та, навіть, припускає, що Стародавня Македонія була першою національною державою Європи²⁸.

Існують також сучасні дослідники, які визнають наявність націоналізму в окремих випадках в античності, проте розглядають його у менш розвиненій формі, називаючи її протонаціоналізмом. До них належить Константина Кацарі, яка вважає, що у Стародавній Греції можна простежити протонаціоналістичні настрої. Використання терміну «протонаціоналізм» на її думку більш влучне, щоб описати ті колективні ідентичності, адже, з одного боку, вони не призвели до утворення національної держави, а з іншого – цей термін вказує на їх прямиий зв'язок із сучасним відчуттям національної приналежності. Загалом же К. Кацарі вважає таку аналогію корисною з точки зору методології дослідження давніх ідентичностей, оскільки громадянську та державну ідентичності можна помітити крізь призму сучасних теорій націоналізму: «...різні теорії націоналізму надають адекватні інструменти для історичного аналізу античних явищ, якщо ми пам'ятаємо про відмінності між цими двома епохами»²⁹. К. Кацарі зазначає, що існують переконливі свідчення того, що політична та культурна ідентичності в античному світі були не менш потужними, ніж у сучасному, і що вони суттєво впливали на щоденне мислення та поведінку людей.

Здебільшого стародавніх греків розглядають як приклад лише етнічної ідентичності. Варто зазначити, що частіше об'єктом дослідження стають не окремі поліси, а вся культурна спільнота, тобто їх сукупність. Наприклад, Е. Сміт вважає, що у політичному сенсі в Давній Греції не існувало «націй» – лише сукупність незалежних полісів, кожен з яких рівно обстоював власний суверенітет. Натомість у культурному вимірі можна говорити про спільність греків, об'єднаних спільною мовою, традиціями та релігією³⁰. Тому, з його точки зору, доцільно говорити про культурно-етнічну єдність греків, але не про грецьку націю, хоча навіть тоді він визнає, що греки виявили щось схоже на подобу націоналізму.

Схожі погляди також були притаманні іншому історичу античності – Вольфу Лібешутцу, котрий зауважив, що «важко описати комплекс почуттів і відданості, які громадянин класичного міста відчував до свого міста, не вдаючись до анахронічної лексики національних держав сучасної Європи, тобто таких слів, як патріотизм, національна гордість,

²⁷ *Сміт Е.Д.* Націоналізм... С. 24.

²⁸ *Gat A., Yakobson A.* Nations: The Long History... P. 121.

²⁹ *Katsari C.* Money and proto-national identities in the Greco-Roman cities of the first and second centuries AD. *National Identities*. 2006. № 8 (1). P. 2.

³⁰ *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність / Пер. з англ. *П. Таращука*. Київ: Основи, 1994. С. 17-18.

націоналізм»³¹. Хоча він і визнавав, що дані поняття є дещо анахронічними, але разом з тим помітив як класичне місто породжувало емоції, споріднені з сучасним патріотизмом і націоналізмом. Однак, В. Лібешутц дуже побіжно зачіпає дану проблематику в своїй праці.

Інакший погляд пропонує Авіел Рошвальд, доводячи, що давні греки становили націю, відкидаючи поняття протонаціоналізму, яке підтримує К. Кацарі. На його думку, хоча деякі дослідники заперечують існування грецької нації через політичну роздробленість, афіняни, спартанці, фіванці й інші грекомовні народи вважали свої поліси частиною ширшої еллінської спільноти та сприймали себе як єдиний етнос зі спільною мовою та культурою. Наприклад, А. Рошвальд вводить поняття «нації-поліса» для позначення таких міст-держав, як Афіни. Водночас, хоча він розглядає націоналізм як потужну силу в античній Греції, А. Рошвальд не аналізує, чому грецькі поліси так і не досягли політичної єдності, яку римляни змогли встановити в Італії. При цьому він скептично оцінює римську «націю», вважаючи, що Рим був радше багатоетнічною імперією, а не національною державою³². Однак його оцінка спирається переважно на пізній імперський період.

Зазвичай модерністи не вдаються до детального розгляду питання щодо існування націй у домодерну епоху, однак один з них – Патрік Гірі, вирішив приділити увагу цій проблемі. Спираючись на теорію спільної етнічної належності як основу для виникнення націоналістичних почуттів, він стверджує, що поняття «римлянин» слід розуміти насамперед як конституційну, а не етнічну категорію. Крім того, П. Гірі вважає, що класові відмінності були головним чинником самоідентифікації римських громадян, тоді як спільна етнічна належність або національні почуття не відігравали вирішальної ролі. Він також зазначає, що, хоча римляни мали чітке уявлення про «інших», тобто варварів, яких часто зображували у своїй культурі, проте більшість римлян ніколи особисто не зустрічали цих далеких чужинців, а отже, образ «іншого» не був визначальним елементом римської ідентичності³³. Після того як П. Гірі дійшов висновку, що лише незначну частину римських громадян можна вважати націоналістами, він прагне спростувати ідею націоналізму, незалежного від римської еліти. На його думку, представники знаті зберігали тісну прив'язаність до своїх провінцій і, передусім, до рідних міст, а не до римської держави як цілого³⁴.

Однак, не зовсім зрозуміло яким чином «конституційна категорія римлян» повинна суперечити ідеї національної ідентичності в той час як в модерному світі політична нація є не менш поширеним явищем, ніж етнічна. Також варто зазначити, що П. Гірі бере до уваги лише період римської імперії, що дає йому привід апелювати до етнічної різноманітності, децентралізації та сепаратизму як до проявів нелояльності щодо загально-римських форм ідентичності. Зрештою, частково відповідь на ці питання надана, здається, на самому початку книги: «Націоналізм, етноцентризм, расизм – привиди, які, як довго вважалося, були вигнані з європейської душі, – повернулися»³⁵.

³¹ *Liebeschuetz J.* Decline and fall of the Roman city. Oxford: Oxford University Press, 2001. P. 342.

³² *Roshwald A.* The endurance of nationalism: Ancient roots and modern dilemmas. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 26-27.

³³ *Geary P.J.* The myth of nations: The medieval origins of Europe. Princeton: Princeton University Press, 2002. P. 63.

³⁴ *Ibid.* P. 70.

³⁵ *Ibid.* P. 3.

Насамкінець, праця Травіса Робертса, яка розглядає ту ж проблему, що і дане дослідження – «чи можемо ми говорити про існування римської нації?». Автор стверджує, що «...стародавні нації дійсно існували, і що Рим є одним з їх найкращих прикладів»³⁶. Робота являє собою спробу застосувати сучасну теорію нації, беручи до уваги визначення різних течій, як модерністів, так і їх критиків задля аналізу давньоримського суспільства, головним чином періоду Республіки. Згідно з Т. Робертсом, римська нація почала формуватися за часів ранньої республіки, спочатку обмежуючись Римом та колоніями. Реформи Августа ознаменували перехід від міста Риму як центру обмеженої римської спільноти до формування італійської нації, з Римом у її центрі, яку він називає «римською нацією»³⁷.

Оскільки поняття «нація» не має чіткого визначення у науковому дискурсі, необхідно буде спершу надати йому більш конкретного значення, аби, спираючись на нього, перейти до пошуку національних рис у Римській республіці. Проте, нації також неоднакові поміж собою, тому визначень «нації» може існувати стільки, скільки й сучасних націй. Тому потрібно спиратися на загальні, притаманні більшості націям характеристики. Наприклад, загальноприйнятою є теза, що становлення нації нерозривно пов'язане з етносом, оскільки навряд чи коли-небудь існували нації, що не мали конкретної етнічної основи, відповідно нації не могли б з'явитися без попередніх етнічних ознак³⁸. Самі поняття «етнос» і «нація», таким чином, пов'язані між собою, вони з необхідністю мають певні спільні характеристики.

Головні відмінності між нацією та етносом полягають, по-перше, в наявності у нації більш чітко визначеної території, адже етнічній спільноті не обов'язково проживати на своїй історичній Батьківщині, тоді як для нації це є більш суттєво; по-друге, якщо етнічна спільнота відчуває спільність походження завдяки міфам, то нація, хоч і має їх, але не обмежується ними, а намагається розвинути своє уявлення про минуле, створюючи історичний наратив за допомогою якого може включати у свій склад нові групи, що ще не є частиною нації; по-третє, для національної спільноти є необхідною рівність між представниками нації, що найчастіше проявляється у наявності інституту громадянства³⁹.

А. Гат, один з тих, хто визнає існування націй в Античному світі, теж погоджується з тезою, що націоналізм тісно пов'язаний з етнічністю. На його думку, націоналізм фактично становить одну з форм ширшого явища – політичної етнічності. Етнічність завжди мала виразний політичний характер, починаючи ще з появи державності і навіть раніше, оскільки в державах чи імперіях етнічність була важливим чинником⁴⁰. Водночас, провідні модерністи також підкреслювали тісний зв'язок між нацією та етнічністю, хоча багато їхніх послідовників цього не усвідомлювали. Так, Карл Дойч визначав націю як «поєднання держави й народу», розглядаючи це саме в етнічному вимірі⁴¹. Ернест Геллнер у схожий спосіб описував націю як збіг культури або етнічності (ці поняття він уживав як рівнозначні) та держави⁴². Водночас, оскільки вони є модерністами, обидва дослідники наголошували, що подібний збіг став можливим лише з появою індустріального суспільства.

³⁶ Roberts T. The Roman Nation... P. 1.

³⁷ Ibid. P. 193.

³⁸ Сміт Е.Д. Націоналізм... С. 82.

³⁹ Сміт Е.Д. Національна ідентичність... С. 18-20; Сміт Е.Д. Націоналізм... С. 17-20.

⁴⁰ Gat A., Yakobson A. Nations: The Long History... P. 3.

⁴¹ Deutsch K.W. Nationalism and its alternatives. New York: Knopf, 1969. P. 19.

⁴² Gellner E. Nations and Nationalism... P. 1.

У сучасній науці здебільшого використовується термін «етнічної ідентичності», або просто «етнічності» щодо дослідження колективних ідентичностей Стародавнього Світу. В багатьох країнах обговорення «етнічності» слугує заміною теми раси – поняття вкрай непопулярного й дискредитованого, що дозволяє у більшості випадків уникати використання цього навантаженого терміна. Після Другої Світової війни поняття етнічної ідентичності, в свою чергу, також фактично зникло з європейського інтелектуального дискурсу, адже цей термін асоціювався з ідеями, які призвели до великих трагедій. Лише у 1970-х роках етнічна ідентичність знову почала посідати помітне місце в дослідженнях⁴³. Схожого впливу зазнав і концепт нації в науковому дискурсі у зв'язку з трагічними подіями першої половини 20 ст.

Крім того, вважаємо за потрібне додати до визначення також тезу про націю як «уявну спільноту», оскільки воно доволі влучно передає ті відчуття, що притаманні всім великим групам суспільства сучасності, таким як нації. До того ж, відколи воно було започатковано Б. Андерсоном, його почали брати до уваги як представники модернізму, так і ті, хто підтримує тезу про існування націй домодерної епохи. Б. Андерсон зазначає: «Насправді, всі спільноти, більші за первісні села, де люди спілкуються віч-на-віч (а може, навіть і ці), є уявними»⁴⁴. Таким чином, важливим є той факт, що спільнота стає настільки великою, що індивіди з яких вона складається, не бачать всіх її представників, а лише уявляють їх.

Отже, запропоноване визначення є наступним: нація – це уявна спільнота, яка об'єднана етнічними та політичними чинниками, члени якої мають спільне уявлення про минуле, проживають на визначеній території та визнають формальну рівність поміж собою. Певна узагальненість цього твердження зумовлена тим, що неможливо коротко охопити всі конкретні характеристики, що можуть бути притаманні націям. Тому термін «етнічні чинники» включає всі ознаки, що властиві етносам, наприклад, етнізм, спільність походження, мови, території проживання, релігії та культурних традицій. Тоді як «політичні чинники» включають прагнення спільноти до права на здійснення політичного самовизначення, що є не обов'язково прагненням до незалежності, але також може обмежуватися певним ступенем автономії.

Перед тим як перейти до дослідження римського суспільства, варто зазначити, що період республіки нерівномірно відображений наративними джерелами. Майже єдині оповіді, що збереглися до нашого часу про царський період і ранню республіку – це «Історія від заснування Міста» Тита Лівія та «Римські старожитності» Діонісія Галікарнаського. Однак, описувані ними події подекуди віддаляються від своїх авторів на більш ніж сім століть. Хоча ми й знаємо, що Лівію передувала велика кількість більш ранніх істориків, це не надто покращує ситуацію. Перші римські історики з'являються лише під кінець 3 ст. до Р.Х., насамперед – це Фабій Піктор, сенатор який написав свою історію грецькою мовою до 200 р. до Р.Х. Незалежно від методів, яких дотримувалися попередні історики, вважається беззаперечним, що Лівій спирався саме на їхні праці, майже не використовуючи інших джерел⁴⁵. Отже, його твори є зведенням результатів історичної традиції, що бере початок

⁴³ Müller C. Introduction: La fin de l'ethnité ? *Dialogues d'histoire ancienne. Supplément*. 2014. № 10. P. 20.

⁴⁴ Anderson B. *Imagined communities...* P. 11.

⁴⁵ Cornell T.J. *Livy's Narrative of the Regal Period and Historical and Archaeological Facts. A Companion to Livy* / ed. by Mineo B. Wiley-Blackwell, 2015. P. 245–246.

приблизно за двісті років до нього – від праць першого римського історика, Фабія Піктора, включаючи певну кількість як пізніших римських, так і більш ранніх грецьких істориків, що писали про Рим. Відомо, що грецька історична традиція про Рим простежується безперервно щонайменше від 5 ст. до Р.Х. і аж до пізньоімперського періоду, про що свідчать згадки Діонісія про його попередників.

Факт використання Фабієм Піктором саме грецької мови важливий. Це свідчить про те, що він свідомо застосовував методи та канони грецької історіографії, описуючи римське минуле⁴⁶. До того ж вибір ним грецької мови цілком логічний: з огляду на задум Піктора та його орієнтацію на освічену публіку, насамперед грецьку, римську чи навіть «варварську» – саме грецька могла виконувати роль спільної мови, зрозумілої для широкого кола читачів. Оскільки Піктор писав наприкінці Другої Пунічної війни, то він, ймовірно, розумів, що деякі грецькі історики підтримували Ганнібала. Тож його твір частково мав на меті спростувати або врівноважити погляди, висловлені у цих джерелах⁴⁷. Незабаром інші латинські автори наслідували його приклад написання грецькою мовою, але про них відомо навіть менше, ніж про самого Фабія.

Наступною важливою подією для римської історіографії стала поява праць латинською мовою. Це відбулося приблизно у той же час, наприкінці 3 – на початку 2 ст. до Р.Х. – історія Риму написана Квінтом Еннієм латинською мовою. Щоправда вона була складена у віршованій формі гекзаметром, наслідуючи таким чином гомерівський епос. Варто зазначити, що протягом декількох наступних десятиліть латинські автори все ще продовжували писати грецькою мовою. У своїй поемі Енній розповів історію римського народу – від мандрів Енея після загибелі Трої до подій сучасних автору (170-ті роки до Р.Х.). Поема мала назву *Annales* і налічувала близько 30 000 рядків, з яких до нашого часу збереглося понад 600. Щонайменше шість книг (приблизно 10 000 рядків) були присвячені подіям, що передували Пунічним війнам⁴⁸.

Невдовзі після цього, приблизно у 150-х роках до Р.Х., Марк Порцій Катон написав перший прозовий історичний твір латинською мовою під назвою «*Origines*» (початки). Після нього жоден латинський історик не повернувся до грецької мови⁴⁹. Ця праця була новаторською не лише через використання латини, а й тим, що в ній висвітлювалися витоки не тільки Риму, а й інших італійських міст. Подібно до грецьких істориків, Катон поєднав у своїй історії міфічний період становлення з розповіддю про події свого часу – Пунічні війни та підкорення Греції Римом. Таким чином, Катон вважається винахідником римської прозової літератури.

Згідно з традиційним поясненням, поява латинської літератури та історіографії пов'язується з тим фактом, що наприкінці 3 – на початку 2 ст. до Р.Х. римляни вступили в контакт із різними іноземними культурами, найвпливовішою з яких була грецька, що й спровокувала римлян створити власну літературу. Цей погляд був притаманним деяким

⁴⁶ *Momigliano A.* The Classical Foundations of Modern Historiography. Berkeley: University of California Press, 1990. P. 92.

⁴⁷ *Habinek T.N.* The Politics of Latin Literature... P. 44–45.

⁴⁸ *Cornell T.J.* The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC). London: Routledge, 1995. P. 6.

⁴⁹ *Darbo-Peschanski C.* The Origin of Greek Historiography. *A Companion to Greek and Roman Historiography* / ed. by *Marincola J.* Wiley-Blackwell, 2010. P. 28.

пізньореспубліканським римським авторам, як-от Горацій, який стверджував, що римляни не були знайомі з грецькою культурою до «миру, що настав після Пунічних воєн»⁵⁰. Схожу думку висловлював і Цицерон, кажучи, що грецька культура вперше проявила себе у Римі лише в 240 р. до Р.Х., коли грек-вільновідпущеник Лівій Андронік поставив там свою драму. До того ж, цитуючи промову Катона, він додає, що ще у часи Катона Цензора римляни цієї культури не цінували, ставилися до неї з неприязню й обережністю⁵¹.

Ця точка зору, однак, зазнає критики з кількох причин, найголовніша з яких – невідповідність історичній реальності. Археологічні та історичні джерела свідчать, що торгівля й інші форми соціальних контактів існували щонайменше з 4 ст. до Р.Х.⁵², а деякі історики йдуть ще далі, говорячи про др. пол. 6 ст. до Р.Х.⁵³ В інтересах даного дослідження важливо відповісти на питання: «чому римляни почали створювати власну літературу, насамперед власну історіографію?», адже відповідь має пролити світло на розвиток їхньої культурної ідентичності.

Отже, не всі науковці погоджуються з поширеною точкою зору, що римська література виникла лише під кінець 3 ст. до Р.Х. Культурні зміни, що відбулися під час і невдовзі після Другої Пунічної війни, можна розглядати не як появу літератури у буквальному сенсі, а як революцію у літературній діяльності. Цю революцію визначали три основні чинники: опора на письмо, професіоналізація виконавського мистецтва та залучення іноземних митців⁵⁴. Якщо архаїчна літературна культура вирізнялася переважно усною виконавською традицією, яка не завжди фіксувалася письмово, то нова культура кінця 3 – поч. 2 ст. до Р.Х. була тісно пов'язана зі збереженням, запозиченням і поширенням текстів. Тут ідеться не лише про перехід від усної до письмової культури, адже Рим був писемним задовго до того, як сформував те, що ми сьогодні називаємо літературою.

Однак, беззаперечним є той факт, що елліністична культура вплинула та посприяла цьому переходу від однієї форми культурної репрезентації до іншої. Ймовірно ця зміна не була продиктована лише культурними вподобаннями тогочасних римлян. Наприклад, Томас Габінек вбачає причину апропріації грецької культури римлянами з суто прагматичною метою. На його думку, для римлян грецька культура (як і грецьке населення та матеріальні багатства) розглядалася як колоніальний ресурс, який слід було використовувати та привласнювати. Грецька культура викликала захоплення лише тією мірою, якою могла сприяти зміцненню римської влади, а не завдяки своїм власним якостям чи особливостям. Він вважає, що поширення писемної традиції дозволяло римській аристократії консолідувати новоприєдані території та населення після Другої Пунічної війни внаслідок стрімкого розширення територій республіки. Таким чином, література слугує засобом єднання римської еліти, розпорошеної по різних регіонах; гнучкість мови, спільної для цієї впізнаваної групи, створює простір для узгодження суперечливих цінностей; віддаленість літературної мови від повсякденної робить її маркером соціального статусу, який можна використовувати у дедалі більш стратифікованому суспільстві; також

⁵⁰ Horace. Satires 2.1.156-163.

⁵¹ Cic. Tusculi Disputationes. I.3.

⁵² Habinek T.N. The Politics of Latin Literature... P. 34.

⁵³ Pallottino M. Genti e culture dell'Italia preromana. Roma: Jouvence, 1981. P. 44.

⁵⁴ Habinek T.N. The Politics of Latin Literature... P. 37.

вона дає змогу інкорпорувати символічні надбання нових підкорених територій, насамперед грекомовного світу⁵⁵.

Як доказ Т. Габінек наводить той факт, що всі відомості про латинську літературу 3 ст. до Р.Х. можна пов'язати з намаганням зберегти соціальну єдність у Римі⁵⁶. Постановка твору Лівія Андроніка на *Ludi Romani* у 240 р. до Р.Х. була приурочена до святкування перемоги Риму в Першій Пунічній війні⁵⁷. Розширення театральної діяльності у другій половині століття, за свідченням Лівія, пов'язане з прагненням сенату підтримати згуртованість і моральний дух громадян у періоди воєнних поразок⁵⁸. Виконання гімну Лівія Андроніка у 207 р. до Р.Х. відбулося під час релігійного свята, покликаного заспокоїти страхи, спричинені прибуттям другої карфагенської армії до Італії⁵⁹. Нагорода, яку отримав Лівій за успішне виконання цього гімну, полягала у створенні гільдії писарів та акторів під заступництвом Мінерви. Таким чином, література починає асоціюватися з політично важливими практиками, такими як веденням записів та організацією свят, що здійснювалися під опікою богині ремесел і з санкції римського сенату⁶⁰.

Беручи до уваги сучасні теорії впливу літературної мови на соціальні відносини, а також модерні теорії націоналізму, Т. Габінек приходить висновку, що станом на сер. 2 ст. до Р.Х. ми можемо засвідчити сформовану римську націю, принаймні таку, що відповідає критерію Е. Гобсбаума⁶¹. За Е. Гобсбаумом, аби народ міг вважатися нацією він повинен виконати такі умови: «історична приналежність до існуючої держави або держави з досить довгою історією»; «доведена здатність до завоювань»; і «наявність давно сформованої культурної еліти, що володіє письмовою національною літературною й адміністративною мовою»⁶². Крім того, література сприяла утворенню так званої «уявної спільноти» за Е. Геллнером, оскільки вона є позапросторовим засобом комунікації, що дозволяє об'єднувати населення з різних регіонів за допомогою поширення спільних цінностей і міфів. Відповідно, римська еліта, що стрімко розширювалася протягом 2 ст. до Р.Х. сприймала себе як націю, що призначена для правління над іншими, та цивілізацію⁶³. Загалом можна погодитися з Т. Габінеком, що літературна мова сприяє як утворенню «уявної спільноти», точніше робить її можливою, так і створює стійке уявлення про минуле та цінності спільноти, однак цього ще недостатньо для нації.

Корисним у даному контексті буде порівняти державотворчу теорію Цицерона та наші сучасні уявлення про утворення націй. Для Цицерона держава являє собою групу людей, що об'єдналися з двох причин: з необхідності самої людської природи (прагнення до спілкування та справедливості) та задля захисту своєї власності. Таке поєднання людей відбувається на основі певної угоди, спершу усної, потім занотованої у законах. Об'єднаний такою домовленістю (*constitutio*) народ він називає общиною (*civitas* – гурт громадян).

⁵⁵ Ibid. P. 7.

⁵⁶ Ibid. P. 39-40.

⁵⁷ Cic. Brutus. 73.

⁵⁸ Liv. XXV. 12; XXVI.23.3; XXVII.23.5-8

⁵⁹ Liv. XXVII.37.1-7.

⁶⁰ Festus De verborum significatu 446L.

⁶¹ Habinek T.N. The Politics of Latin Literature... P. 44.

⁶² Hobsbawm E.J. Nations and nationalism since 1780... P. 37-38.

⁶³ Habinek T.N. The Politics of Latin Literature... P. 44-45.

Civitas утворюється з метою реалізації *res publica* (держави), яка є нічим іншим як справою народу, утвореною з метою захисту власності її індивідів. Відповідно, республіка – це гурт людей, що об'єдналися на основі угоди задля спільного захисту своїх інтересів, насамперед, майнових⁶⁴.

Таким чином, визначення Цицерона відповідає тому критерію національної спільноти, що проголошує згоду та бажання жити разом, яку поділяють всі її учасники. Він неодноразово наголошує саме на добровільності такого об'єднання та певній меті, яка лежить в основі ідеї держави. Далі, оскільки Цицерон називає державу «справою народу», звідси слідує, що цей першопочатковий гурт людей можна вважати сувереном. В усякому разі саме у ранньомодерному значенні слова «суверенітет», відколи воно означає найвищу владу в межах певної території, яка тоді перейшла від монархів до окремих народів⁶⁵. Потім Цицерон переходить до роздумів щодо найкращого державного ладу, розрізняючи владу царську, владу оптиматів і народу, тобто демократію. Хоча серед цих трьох видів влади саме царська влада заслуговує найбільшого схвалення, а демократична – найменшого, Цицерон зазначає, що найкращий державний устрій є поєднанням трьох цих форм одночасно.

Прикладом ідеального державного устрою слугує Римська республіка, оскільки консули є відображенням царської влади, сенатори є владою оптиматів, тоді як вся інша влада, що належить народові, становить демократичну складову. Разом з тим, Цицерон окремо виділяє владу народу, адже для нього вона, перш за все, полягає у свободі, а свобода – у рівноправності: «...свобода не має жодної оселі в жодній державі, окрім тієї, де найвища влада належить народові», де під поняттям «народ» він розуміє весь гурт громадян, а не лише плебеїв⁶⁶. Цей державний лад фактично раз і назавжди закріпив основоположну ідею римської держави: попри зміну зовнішніх форм, доти, доки існувала римська громада, незмінними залишалися принципи безумовної покори посадовим особам, верховенства ради старійшин у державі та вимоги, щоб будь-яке надзвичайне рішення було санкціоноване сувереном, тобто народною громадою.

Втім, можна заперечити, сказавши, що точка зору Цицерона передає всього лише його особистий погляд, надто теоретичний і відірваний від реальності римської політики. Проте варто зазначити, що навіть коли це й дійсно так, то як мінімум він проголошує ідею яка співвідноситься з рисами національної спільноти, насамперед у тому аспекті, що стосується правової рівності її членів та їх суверенітету. Тобто, ця ідея щонайменше існувала в добу Цицерона і, на нашу думку, не може вважатися чистим анахронізмом вживання ранньомодерних термінів у даному контексті.

У науковців вже виникали сумніви стосовно фактичної участі народу у прийнятті рішень та їх реальної влади у республіці, насамперед це стосувалося голосування в коміціях. Функція коміцій полягала у способі волевиявлення римського народу: здійснювалося голосування щодо обрання магистратів, приймалися рішення законодавчого й інколи судового характеру. В 3 ст. до Р.Х., а саме з 278 р., який знаменує закінчення боротьби патрициїв і плебеїв, відбувається суттєва зміна соціально-політичного устрою

⁶⁴ Cic. *Res Publica*. I. 40–41; *De officiis*. II. 73.

⁶⁵ Philpott D. Sovereignty. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024 Edition) / ed. by Zalta E.N., Nodelman U. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/sovereignty/>

⁶⁶ Cic. *Res Publica*. I. 47–59; 69.

республіки – було ухвалено «закон Гортензія», який прирівняв рішення трибутних коміцій до загальноримських законів, таким чином плебеї досягли того ж рівня політичних прав, що і патриції. Відтак участь в ухваленні політичних рішень поширилася на значно більший відсоток населення: плебеї вже не були обмежені майновим цензом, аби мати право голосу.

Проте, сама форма цього голосування зберігала за патриціями привілейований статус у прийнятті рішень. По-перше, цей вид зібрання не передбачав обговорення питань, оскільки для цього існував окремий вид зборів – *contiones*, де народ мав ознайомитися із запропонованими питаннями. *Contiones* проводилися у заздалегідь призначений час перед коміціями один, або декілька разів. Завдання ознайомити народ з нагальних питань, що мали бути згодом представлені на *comitia* для голосування, належало ораторам. По-друге, не кожен присутній там громадянин міг піднятися на трибуну та виголосити промову, оскільки таке право мали тільки магістрати, або ж колишні магістрати. Із шістдесяти зафіксованих народних зібрань, в яких брали участь приватні особи – у сорока виступали колишні консули. У восьми з цих випадків промовець поєднував консульський досвід із посадою цензора та членством у жрецькій колегії *авгурів* або *понтіфіків*, а в семи – народний трибунат. Наприклад, Цицерон не проголошував промов перед зібранням, поки не виголосив промову *Pro Lege Manilia*, будучи на посаді претора в 66 р. до Р.Х., але після цього ним було виголошено ще дванадцять промов такого типу на зібраннях: частину як магістрат, а іншу – в якості приватної особи⁶⁷. Вибір того чи іншого промовця залежав від магістрата, який ініціював збори та контролював список ораторів. Політичне рішення, що виносилося спочатку на обговорення, а потім на голосування, також ініціювалося магістратом, який скликав збори. Таким чином, народ мав право тільки проголосувати, або відхилити запропоноване йому рішення.

Зважаючи на обставини проведення таких зборів, деякі історики висували тези, що саме магістратам належав контроль над народним голосуванням, відповідно демократичний аспект, навіть якщо і був присутній, то незначний⁶⁸. Г. Мурітсен покликається на промову Цицерона 66 р. до Р.Х. *Pro Cluentia*, де той повідомляє про випадок, коли на зборах магістрат не надав право виголосити точку зору опозиційним ораторам. Крім того, він додає, що навіть і голосування зазнало фальсифікації⁶⁹.

Варто з обережністю ставитися до повідомлення Цицерона у його промові, адже його завданням було продемонструвати недовіру народних зборів. Інші дослідники вказували на той факт, що мережа клієнтури могла дозволити легко контролювати голосування з боку магістратів, таким чином, що достатньо було наказати своєму клієнту підтримати потрібний законопроект, а він в свою чергу надасть подібні вказівки своїм клієнтам. Також думки про контроль народних мас сенаторами висунув Морштейн-Маркс: «Баланс сил між сторонами в цьому обміні думками був значною мірою схилений на бік сенаторів, які обирали порядок денний, час і навіть, певною мірою, свій «натовп», і які, зрештою, також виступали»⁷⁰.

⁶⁷ *Polo F. Contra Arma Verbis: Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik / tr. E. Liess. Stuttgart: Franz Steiner, 1996. P. 34-37.*

⁶⁸ *Mouritsen H. Plebs and Politics in the Late Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 11-12.*

⁶⁹ *Cic. Pro Cluentio. 130.*

⁷⁰ *Morstein-Marx R. Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 283-284.*

Іншу точку зору було представлено Пітером Брантом, де він заперечував можливість існування розгалужених «клієнтських пірамід» котрі могли б контролюватися магістратами⁷¹. Згодом і Міллар у своїх працях наголошував на важливості ораторських виступів перед аудиторією на форумі, стверджуючи, що за таких умов громадянин міг дізнатися про стан справ за допомогою прослуховування різних точок зору та прийняти рішення особисто⁷². Зрештою, якщо Цицерон покликається на випадок, коли інакшої думки висловити не надавалося, то, все ж, можна припустити, що виголошені ораторами промови на трибуні мали деякий вплив на подальше голосування, а згадка подібного випадку у промові, скоріш за все, є винятком із правил.

Також можна звернутися до опису римської політичної системи Полібія, часів Другої Пунічної війни. З одного боку він звертає увагу на видиму безправність народу у порівнянні з консулами та сенатом. Однак, обговорюючи повноваження народу, він пише: «Народ є єдиним джерелом почестей і покарань; саме завдяки цим двом чинникам – і лише їм – утримуються династії, державні устрої і, зрештою, все людське суспільство»⁷³. Це твердження подібне до вислову Цицерона у його теоретичному характері, проте воно вдало відображає ідею походження влади в державі саме від народу. Ця влада народу виявлялася у тому, що народ був єдиним судом у справах життя та смерті, а також у випадках коли мова йшла про значне грошове покарання; він також мав повну владу ухвалювати або скасовувати закони, запропоновані консулами, або сенатом; і, що найважливіше, саме народ обговорює питання війни та миру. Коли ж укладаються попередні умови союзів, перемир'їв або договорів, саме народ їх ратифікує, або відхиляє⁷⁴.

Кожна нація може відрізнитися від інших зважаючи на передумови її виникнення та фактори, що впливають на її формування. Критеріями, за якими одна нація відрізняється від іншої, можуть бути походження, мова, релігія, спільна територія проживання та минуле, або ж спільні цінності та культурні традиції довкола яких ґрунтуються індивіди, що їх поділяють. Дослідники націоналізму по-різному визначають пріоритетність передумов, що є необхідними для утворення національної спільноти, однак жодна з вище перелічених не є головною чи необхідною сама по собі. Хоча цілком очевидно, що чим більшою є кількість об'єднуючих чинників, тим більша ймовірність, що спільнота людей наблизитиметься до національної. Тож тепер варто розглянути, що саме об'єднувало римлян і лежало в основі їх бажання співіснувати в одній державі.

На відміну від Греції, Італія не була однорідною в етнічному плані та не мала жодного виразно панівного етносу. З часів передісторії півострів постає як мозаїка приблизно тридцяти італійських мов та етнічних спільнот, поряд з якими мешкали етруски, греки та кельти. Між племенами та містами-державами (як у межах окремих етносів, так і між різними) точилися майже безперервні конфлікти та війни. Водночас багато з цих етнічних спільнот об'єднувалися в союзи чи ліги на основі спільного походження, щоб спільно протистояти зовнішнім загрозам. Рим на початковому етапі був лідером одного з таких утворень – латинського союзу. Латинські міста-держави належали

⁷¹ *Brunt P.* The Fall of the Roman Republic and Related Essays. Oxford: Clarendon Press, 1988. P. 382-442.

⁷² *Millar F.* Popular Politics at Rome in the Late Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 91-113.

⁷³ Polybius. Histories. VI.14.

⁷⁴ Ibidem.

до того самого етнічного кола, що й Рим: вони користувалися латинською мовою та мали спільні культурні традиції. Цей союз сформувався внаслідок тривалих воєн і протистоянь 6–4 ст. до Р.Х. з етрусками на півночі, сабелльськими гірськими племенами на сході та кельтськими вторгненнями.

Т. Робертс, а також А. Гат, для яких існування римської нації є фактом, вважають, що етнічний фактор відіграв важливу роль в її розвитку. Наприклад, Друга Пунічна війна стала випробуванням для римського союзу, оскільки Ганнібал, знаючи про відмінності між латинцями й іншими італійськими народами, що їх незадовго до того підкорив Рим, намагався подати свою італійську кампанію як визвольну⁷⁵. Самнітські племена, чимало грецьких міст та інші народи Півдня Італії, а також грецькі Сиракузи – відпали від Риму та стали на бік Ганнібала, сподіваючись повернути собі свободу. Натомість кельтські й етрусські спільноти Північної Італії перебували у стані відкритого або прихованого спротиву. Вірними Риму залишилися лише латини й інші сильно романізовані громади Центральної Італії, хоча й вони, знесилені тривалою війною, з часом почали відмовлятися від подальшого надання військових контингентів. А. Гат, який визначає націоналізм як «політичну етнічність», наводить цей випадок на підтримку своєї теорії, оскільки він ілюструє ключову роль етнічної ідентичності у політиці⁷⁶.

Подібна логіка діяла й у випадку карфагенської держави. Після довготривалого та виснажливого протистояння Рим зумів переламати хід війни, перенісши бойові дії безпосередньо на територію Карфагену у Північній Африці в 205–202 рр. до Р.Х. За цих обставин підвладні Карфагену народи, передусім нумідійські, скористалися моментом і перейшли на бік римлян. Лояльність до Карфагена зберегли лише інші фінікійські міста⁷⁷.

Термін «романізація» є ключовим елементом в аргументації концепції римської нації Т. Робертса⁷⁸. Романізація хоча й має різні тлумачення, у даному дослідженні розуміється як процес поступового поширення латинської, або ж римської культури на території Італії, що супроводжується заміщенням місцевих культур, аж до їх асиміляції. Щоправда звідси не слідує, що самі римляни мали свідому, поступову політику асиміляції італійських народів, або ж цілеспрямовано знищували інші культури, заміщуючи їх римською.

Нас насамперед цікавить поширення латинської мови та матеріальної культури на півострові. Досліджуючи поширення латини в Італії від 4 до 1 ст. до Р.Х., Воллес-Гедрілл дійшов висновку, що до 1 ст. до Р.Х. латинська мова стала настільки поширеною, що це спричинило занепад багатьох місцевих мов і діалектів. Водночас він підкреслює, що перед остаточною пануванням латини завжди існував період двомовності, який у деяких випадках тривав кілька століть⁷⁹. Т. Габінек, базуючись на розповідях Лівія про Другу Пунічну війну, зробив висновок, що мовне питання не становило суттєвої проблеми, принаймні з римського боку. У своєму викладі Лівій усвідомлює існування мовних відмінностей, однак зосереджує увагу насамперед на неможливості спілкування пунічною мовою в Італії, а не на можливих мовних бар'єрах усередині самого римського союзу. На протигагу відносній

⁷⁵ Polybius. Histories. III. 77.

⁷⁶ Gat A., Yakobson A. Nations: The Long History... P. 75.

⁷⁷ Ibid. P. 77.

⁷⁸ Roberts T. The Roman Nation... P. 66.

⁷⁹ Wallace-Hadrill A. Building Roman Identity... P. 14.

мовній і культурній взаємозрозумілості римських союзників, військо Ганнібала постає як строкате за своїм складом угруповання, відмінне за етнічним походженням, звичаями, одягом, релігійними практиками, озброєнням і мовами⁸⁰. Втім, варто бути обережним зі свідченнями Лівія, оскільки такий опис подій може свідчити про його намір підкреслити статус пунійців як чужинців в Італії.

Після війни з Ганнібалом мовна ситуація в Італії стала більш динамічною або, принаймні, помітнішою. Заснування римських і латинських колоній неминуче сприяло ширшому поширенню латинської мови. Водночас зростання престижу Риму як очільника антиганібальської коаліції, а також чисельність латиномовного населення підвищили символічний статус самої латини. Аналіз кампанських написів з Делоса та мовних даних з Іспанії демонструє, що носії осканської мови дедалі частіше використовували латину в публічній сфері, зберігаючи осканську (принаймні у випадку Делоса) для приватного спілкування⁸¹. Як зазначає також Міхаель Кроуфорд: «літературна мова пізньої Республіки та ранньої імперської Італії є надзвичайно однорідною, незважаючи на різноманітне походження тих, хто її використовував»⁸². Таким чином, до кінця Римської Республіки латинська мова вже набула домінуючого становища в Італії.

Хоча прийнято вважати, що римляни не намагалися прискорити процес романізації, аби зробити населення Італії більш культурно однорідним, все ж є декілька цікавих свідчень, що потребують розгляду. Лівій повідомляє, що у 180 р. до Р.Х. мешканці міста Куми звернулися до римського сенату з проханням дозволити використання латини в торгівлі й адміністративній діяльності⁸³. З одного боку задоволення цього прохання свідчить про усвідомлення римською владою переваг спільної мови спілкування. Водночас сам факт необхідності такого дозволу, особливо з огляду на те, що Куми вже тривалий час мали римське громадянство без виборчих прав і залишалися вірними Риму під час ганнібалового вторгнення вказує на певну тривогу щодо стирання мовних меж. На думку Т. Габінека ця тривога згодом справдилася під час Союзницьких воєн, коли італійська конфедерація, що повстала проти Риму, послугоувалася латинською мовою як спільним засобом комунікації⁸⁴. Проте, можливо, що римський сенат навпаки бажав уникнути ситуації, коли надмірна культурна інтеграція призвела б до розмиття меж між римлянином та італійським союзником. Адже відколи культурні кордони майже стерлися станом на кінець 2 ст. до Р.Х., союзники вже не бачили причин для їх політичного відсторонення. Однак, тут треба враховувати і низку інших причин, насамперед економічних.

Проблематика романізації охоплює також поширення римської матеріальної культури на території всієї Італії та її вплив на не-римські спільноти. У 19 - на поч. 20 ст. серед дослідників переважала точка зору, за якою наявність значних обсягів імпортованих виробів з іншої культури розглядалася як свідчення культурної трансформації спільноти-реципієнта за зразком культури-постачальника. Сучасний підхід до цього питання сформулював Воллес-Геддріл, наголосивши, що жоден окремих елемент матеріальної

⁸⁰ Habinek T.N. The Politics of Latin Literature... P. 44-45.

⁸¹ Ibid. P. 42.

⁸² Crawford M.H. Italy and Rome From Sulla to Augustus... P. 433.

⁸³ Liv. XXXIII. 43.1.

⁸⁴ Habinek T.N. The Politics of Latin Literature... P. 42.

культури не може слугувати безпомилковим індикатором романізації⁸⁵. Показовим прикладом впливу римських товарів на неримську матеріальну культуру є археологічні дослідження північноіталійського міста Оледжо. Некрополь, що налічує 268 поховань і датується періодом від 2 ст. до Р.Х. до ранньоімперського часу, демонструє глибокі культурні зміни, пов'язані з римським домінуванням. Оледжо перебувало у союзницьких відносинах з Римом зі 194 р. до Р.Х., хоча договірні умови виключали можливість надання його мешканцям римського громадянства⁸⁶. Лише після завершення Союзницької війни у 88 р. до Р.Х. місто отримало латинське право (з усіма правами, окрім виборчих), тоді як повне римське громадянство було надане його населенню до сер. 1 ст. до Р.Х. Найдавніші поховання характеризуються наявністю численних традиційних елементів кельтської матеріальної культури, зокрема залізних фібул, призначених для скріплення важких вовняних плащів, а також ритуально зігнутих або зламаних мечів і частин озброєння. Водночас під кінець 2 ст. до Р.Х. поряд із кельтськими артефактами починають з'являтися римські предмети, деякі з них свідчать про залучення до римських культурних практик, зокрема стригалі, бритви та ножиці для стриження волосся, що вказують на поширення звичаїв купання та тілесного догляду. Вже на початку 1 ст. до Р.Х. кельтські елементи поступово зникають: ритуально деформовані мечі та фібули кельтського типу більше не трапляються та замінюються прикрасами й іншими предметами римського зразка. За правління Августа поховання мешканців Оледжо містять винятково римські артефакти, що вказує на завершення процесу культурної трансформації⁸⁷.

У близькому за тематикою дослідженні Мартін Фредеріксен здійснив детальний аналіз трансформацій у мистецтві й архітектурі оскськомовної Кампанії та дійшов висновку, що римський вплив зумовив у цьому регіоні глибокі зміни. Він пов'язує ці процеси з посиленням економічної потуги Риму, яке спричинило своєрідну «матеріальну революцію», адже Рим отримав змогу видобувати великі обсяги мармуру для будівництва та розповсюджувати його по всій Італії, зокрема й у Кампанії. Відповідно, кампанський художній стиль зник, хоча склад населення у регіоні від 1 ст. до Р.Х. – 1 ст. після Р.Х. зазнав лише незначних змін або майже не змінювався⁸⁸. Це, своєю чергою, вказує на свідомий вибір кампанців пов'язати власне економічне благополуччя та політичні перспективи з Римом, особливо після їхньої глибокої інтеграції в римську систему за правління Августа. М. Кроуфорд поділяє думку, що саме економічні чинники мали істотний вплив на процеси культурної асиміляції в Італії. Аналізуючи поширення чорнолакованої кераміки (5-1 ст. до Р.Х.), яку виготовляли у численних місцевих майстернях по всьому півострову, а також більш стандартизованого та централізованого червонолакованого посуду (1 ст. до Р.Х. – 4 ст. після Р.Х.), він підкреслює їх майже повсюдну присутність. Разом із уніфікацією архітектурних форм в Італії до 1 ст. до Р.Х. це, на його думку, є переконливим доказом глибокої економічної інтеграції та її прямого зв'язку з процесами культурного зближення й асиміляції⁸⁹.

⁸⁵ Wallace-Hadrill A. Building Roman Identity... P. 102.

⁸⁶ Cic. Balb. 32.

⁸⁷ Wallace-Hadrill A. Building Roman Identity... P. 73.

⁸⁸ Frederiksen M.W. Campania / Ed. N. Purcell. Rome: British School at Rome, 1984. P. 290-295.

⁸⁹ Crawford M.H. Italy and Rome From Sulla to Augustus... P. 430.

Ендрю Воллес-Хадрілл пропонує придивитися на такі типово римські споруди, як лазні й амфітеатри, що з'явилися, зокрема, у Британії внаслідок процесів романізації. Обидві ці форми громадської архітектури очевидно були спрямовані на залучення до римської культури значно ширших верств населення⁹⁰. Таким чином, він, по-перше, звертає увагу на архітектуру міст як фактор трансформації культурної ідентичності тих, хто їх населяє. По-друге, на його думку це має спростовувати тезу про римську націю як виключно спільноту еліт до якої не було залучено все інше населення. Крім того, він зауважує, що навіть якщо театральні дійства та публічні видовища слугували для еліт ключовими засобами самоствердження й просування власного уявлення про Рим, ці інституції не могли б бути ефективними без широкого суспільного схвалення та популярності серед населення⁹¹. Тут його позиція дещо схожа з точкою зору Т. Габінека, про що йшлося раніше, однак Воллес-Хадрілл звертає увагу радше на процес включення не-латинських спільнот у римське культурне поле через публічні вистави та споруди.

Зв'язок між міським розвитком та імперіалізмом також розглядається у роботі Кетрін Ломас, насамперед вона досліджує поширення римського типу містобудування на території Італії. Уже до середини 3 ст. до Р.Х. римська влада поширилася на всю Італію на південь від долини По, що привело Рим у контакт із різноманітними формами міського устрою, які перебували на різних стадіях розвитку, а також із значною мірою неміським населенням Апеннінів і Калабрії. Однак наприкінці 1 ст. до Р.Х. багато з цих регіональних відмінностей у рівнях урбанізації зникли, а локальні міські культури почали розмиватися. Після остаточного підкорення італійських племен унаслідок Союзницької війни відбулися глибокі трансформації: традиційні племінні святилища, такі як П'єтрабонданте, занепали та перестали функціонувати, а населення було переорганізоване у римські муніципії, які в короткий час почали набувати виразно римських культурних рис⁹². Зростаюче політичне та культурне панування Риму було важливим чинником цього процесу уніфікації. У цьому сенсі урбанізація була нерозривно пов'язана із завоюванням і культурною інтеграцією та становила одну з ключових складових римської імперської політики. Сам термін «імперіалізм» розглядається авторкою як комплексна система соціальної, політичної й адміністративної організації територій за римським зразком.

Античні автори чітко усвідомлювали цей зв'язок. І Тацит, і Страбон безпосередньо поєднують міський спосіб життя з римською владою та поняттям цивілізації. Загалом у давній традиції панувала думка, що цивілізоване життя можливе, насамперед, у межах міста, а в більш вузькому розумінні – що саме так живуть ті, хто засвоїв римський спосіб існування⁹³. Тацит ще радикальніше вписує цей римоцентричний (водночас і елліноцентричний) світогляд, зазначаючи, що германці зневажали міське життя, вважаючи його головною ознакою залежності від Риму⁹⁴. Частково він навіть поділяє таку оцінку, описуючи запозичення британцями міських зручностей як прояв поневолення та моральної деградації⁹⁵.

⁹⁰ Wallace-Hadrill A. Building Roman Identity... P. 12.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Lomas K. Roman imperialism and the city in Italy... P. 64.

⁹³ Strabo, Geog. IV.1.5; Tac. Germ. 16.

⁹⁴ Tac. Hist. IV.64.

⁹⁵ Tac. Agric. 21.

Ще одним ілюстративним випадком у даному контексті є дискусія стосовно праці «Витоки» Катона Старшого. Унікальним є те, що на відміну від сучасної йому літератури, Катон приділяє безпрецедентну увагу етнографії та географії всієї Італії (особливо у 2-й і 3-й книгах), що відображає формування нового римського погляду на Італію. У такий спосіб Катон, ймовірно, намагався пов'язати між собою різні італійські етноси, що вже починали вплітатися у римську політичну систему шляхом розширення видачі громадянства, союзних договорів і заснування нових латинських колоній.

Хоча Катона часто вважають прихильником «корінних» версій, Емма Денч вказує, що він вільно інтегрував італійські народи у грецькі міфи про Троянську війну, використовуючи це як інструмент престижу в елліністичному контексті⁹⁶. Крім того, Е. Денч припускає, що Катон свідомо приписав сабінцям спартанське походження, таким чином з'єднуючи їх із предками самнітів й одночасно асоціюючи їх із репутацією спартанців. Генеалогія, ймовірно, використовувалася для пояснення етнічної репутації, римляни долучалися до етнологічного дискурсу, започаткованого іншими, і Катон відіграв важливу роль у розвитку (або, принаймні, передачі) образів італійської етнічної групи⁹⁷. Дещо пізніше Цицерон охарактеризував роль римлян минулих століть в їх ставленні до інших народів, зокрема до італійських, як покровителя: «...з більшим правом можна було говорити про наше покровительство над усіма країнами, а не про наше панування»⁹⁸.

Таким чином, ще до кінця 1 ст. до Р.Х. латина замінила місцеві мови, а весь півострів зазнав широкої культурної й архітектурної стандартизації за римським зразком. Це не означає, що мешканець Тарента цілком відмовився від своєї грецької ідентичності лише через підпорядкування Риму. Навпаки, багато хто протягом певного часу підтримував двомовну ідентичність і поєднання культур. Цицерон у своєму творі «Про закони» окремо торкається питання подвійної ідентичності, говорячи про те, що до середини 1 ст. до Р.Х. така позиція, найімовірніше, вже була досить поширеною: «Я вважаю, що всі муніципальні люди мають дві батьківщини: одну за природою і другу за громадянством»⁹⁹. Хоч надання громадянства не було єдиним фактором, що сприяв формуванню римської ідентичності серед не-римлян, воно, без сумніву, відіграло значну роль у цьому процесі. Адже громадянство мало на меті юридично засвідчити рівний статус всіх його власників незалежно від етнічного походження чи соціальної категорії, що є фундаментальним для національної спільноти.

Іншим римським автором, що проголошував ідею єдиного італійського народу, був Вітрувій. Він народився приблизно через вісім років після завершення Союзницької війни та формувався у добу, коли регіональні мови та культурні традиції поступово витіснялися латиною і римською культурою. На той час Рим уже утвердив владу над усією Італією, а італійське населення було включене до римського громадянства. Трактат Вітрувія «Про архітектуру» присвячений аналізу грецьких і римських архітектурних традицій і технік будівництва. Однією з його засадничих тез є уявлення про визначальну роль клімату у

⁹⁶ Dench E. From Barbarians to New Men: Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples of the Central Apennines. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 17-18.

⁹⁷ Ibid. P. 86-87.

⁹⁸ Cic. De officiis, II. 27.

⁹⁹ Cic. De leges, II. 5.

формуванні фізичних і ментальних характеристик народів: кожен регіон породжує спільноти з характерними колективними рисами, які знаходять відображення і в архітектурних стилях. Досліджуючи «серединне» положення Італії на Землі, між крайньою північчю та півднем, Вітрувій дійшов висновку, що римське панування є божественно передбаченим, і що «...природа сама встановила по всьому світу, що всі народи повинні відрізнятись відповідно до кліматичних умов, а також їй догодило, щоб у середині Землі та серед усіх народів знаходився римський народ»¹⁰⁰.

Хоча Вітрувій приписує Італії ідеальне географічне розташування і, відповідно, світове панування, він не визнає жоден інший «серединний» народ на тій самій широті ані досконало врівноваженим, ані покликаним до панування. Навіть греки по інший бік Іонічного моря не постають для нього рівними. Це ніби ставить греків на географічний рівень із Римом, однак справжньої рівності він їм не надає. Натомість Вітрувій підносить Рим та Італію як вищі, розташовані за божественним задумом у помірному кліматі, що й зробило їх володарями світу¹⁰¹. У такий спосіб Вітрувій вибудовує протиставлення «своїх» і «чужих» між римлянами та греками, що простежується у його теорії про архітектуру та в свідомому виключенні греків (як і будь-яких інших народів) з кола географічно «досконалих» римлян¹⁰². Таким чином, поділяючи людство за цим критерієм і водночас відокремлюючи грецьку архітектуру в окрему категорію, Вітрувій проявляє гордість за Рим та Італію. Як і більшість освічених римлян, він добре знав грецьку мову, історію та науки, тож його використання грецької концепції про вплив географії на риси людей є цілком свідомим, адже концепція ділити етноси за природно-кліматичними умовами належить грекам.

Висновки. Дане дослідження демонструє, що дискурс про римську національну ідентичність має право на існування та потребує подальшого вивчення. Характерні риси національної спільноти, які ми можемо помітити й у сучасних суспільствах, насамперед спільність культури, спільна історична пам'ять, створення національного міфу, поняття «уявної спільноти», наявність інституту громадянства та, навіть, поняття про народний суверенітет – були притаманні римлянам, принаймні у 1 ст. до Р.Х.

З іншого боку, проблему становить невелика кількість джерел, присвячена безпосередньо питанню римської ідентичності, крім того, сама їх інтерпретація є також доволі проблематичною. Адже, наскільки нам відомо, ніхто з римлян не писав текстів, на кшталт: «Що таке римська нація?», або ж «Що означає бути римлянином?». Відповідно, інформація, почерпнута істориками з джерел, почасти є фрагментарною збіркою різних авторів, подекуди з різних століть, і, по-суті, є намаганням знайти те, що римляни ніколи про себе прямо не заявляли. Це не означає, що аналіз сам по собі є неможливим, або надто малопродуктивним, оскільки, як показує ця робота та праці інших вчених, – дослідження та пошук відповідей довкола проблеми римської національної ідентичності цілком можливі.

Інша проблема теоретичного характеру виникає на етапі дослідження самого феномену національної спільноти та визначення дефініції поняття «нація». Існує декілька концепцій щодо того, як слід розуміти феномен «нації», вони були розглянуті у даній роботі

¹⁰⁰ Vitr. VI.1.10.

¹⁰¹ Vitr. VI.1.11.

¹⁰² Vitr. III.2.1-8.

та піддані критиці. Домінуюча наразі концепція модерністів була частково відкинута на підставі її невідповідності історичним фактам, насамперед теза, що стосується неможливості існування націй у домодерну добу. В роботі було подано визначення нації, яке є синтезом як модерної, так й інших теорій на підставі схожості та виокремленні спільних рис, що вони їх приписують націям. Все ж, подальший пошук відповідей щодо існування римської нації залежатиме не тільки від дослідження самої римської спільноти, але й також від прихильності дослідника до тієї чи іншої теорії «нації».

Варто також зауважити, що навіть коли у даній роботі й були представлені характерні риси національної спільноти, властиві римлянам, через брак джерел важко визначити якою мірою вони відповідають аналогічним почуванням людей модерної доби. Якщо у модерному європейському суспільстві ключову роль у створенні «уявної спільноти» могла відігравати обов'язкова, всезагальна система шкільної освіти та газети – то в Римі не було ні одного, ні іншого. Проте, в Римі також існували передумови для утворення аналогічної спільноти, наприклад, їх теоретично могли створювати публічні видовища, література й архітектура. Якою мірою відчуття римських громадян схожі до тих, що відчували громадяни модерних держав – це питання, що лежить не лише у площині античної історії, але й потребує вивчення самої «національної спільноти» як феномену.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- Витрувій.** Десять книг об архітектурі / пер. с лат. Ф.А. Петровського // Десять книг об архітектурі. Т. 1: Текстівка трактата. Москва: Изд-во Всес. акад. архітектури, 1936. 331 с.
- Дионисий Галикарнасский.** Римские древности. В 3 т. / пер. Н.Г. Майоровой, С.Л. Утченка. Москва: Рубежи XXI, 2005. 866 с.
- Корнелий Тацит.** Сочинения в двух томах. Том I. «Анналы. Малые произведения» / пер. и коммент. А.С. Бобович (ред. Я.М. Боровский, М.Е. Сергеев); общая ред. С.Л. Утченко. Москва: Науч.-изд. центр «Ладомир», 1993. 444 с.
- Страбон.** География в 17 книгах / пер. Г.А. Стратановского, С.Л. Утченка. Москва: Ладомир, 1994. 970 с.
- Тит Ливий.** История Рима от основания города. Т. I / пер. В.М. Смирин, коммент. Н.Е. Боданской. Ред. перев. М.Л. Гаспаров, Г.С. Кнабе. Ред. коммент. В.М. Смирин. Отв. ред. Е.С. Голубцова. Москва: Изд-во «Наука», 1989. 997 с.
- Цицерон.** Брут, или о знаменитых ораторах // Три трактата об ораторском искусстве / ред. М.Л. Гаспаров; пер. И.П. Стрельниковой. Москва: Наука, 1972. С. 359-465.
- Цицерон.** О законах // Диалоги / пер. И.Н. Веселовского, В.О. Горшштейна. Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 1994. С. 89-153.
- Цицерон.** О старости. О дружбе. Об обязанностях / пер. с лат. и коммент. В.О. Горшштейн. Москва: Наука, 1993 (репринт текста издания 1974 г.). 247 с.
- Цицерон.** Про оратора // Три трактата об ораторском искусстве / ред. М.Л. Гаспаров; пер. И.П. Стрельниковой. Москва: Наука, 1972. С. 105-289.
- Цицерон.** Республика // Диалоги / пер. В.О. Горшштейн. Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 1994. С. 7-88.
- Цицерон.** Речи в двух томах. Т. I (81-63 гг. до н.э.) / пер. В.С. Леви. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1962. 472 с.
- Цицерон.** Тускуланские беседы / Избранные сочинения; Составители: М. Гаспаров, С. Ошеров, В. Смирин; Москва: Художественная литература, 1975. С. 207-357.
- Festus Pompeius.** De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome / ed. by W.M. Lindsay. Leipzig: Teubneri, 1913. XXVIII+573 p.
- Horace.** The Satires, Epistles and Ars Poetica / trans. A.S. Kline. Cambridge: Harvard University Press, 2005. 508 p.
- Polybius.** The Histories of Polybius / trans. by E.S. Shuckburgh. London: Macmillan and Co., 1889. 512 p.

Література

- Anderson B.** Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. Verso, 1991. 224 p.
- Barth F.** Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference. Oslo: Universitetsforlaget, 1969. 153 p.
- Brunt P.A.** The Fall of the Roman Republic and Related Essays. Oxford: Clarendon Press, 1988. 545 p.
- Cornell T.J.** Livy's Narrative of the Regal Period and Historical and Archaeological Facts. *A Companion to Livy. Blackwell Companions to the Ancient World* / ed. by B. Mineo. Chichester: Wiley-Blackwell, 2015. P. 245-258.
- Cornell T.J.** The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC). London: Routledge, 1995. 528 p.
- Crawford M.H.** Italy and Rome from Sulla to Augustus. *The Cambridge Ancient History: Volume X: The Augustan Empire 43 BC – AD 69* / ed. by A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 414-433.
- Darbo-Peschanski C.** The Origin of Greek Historiography. *A Companion to Greek and Roman Historiography (1st ed.) Blackwell Companions to the Ancient World* / J. Marincola. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. P. 27-38.
- Dench E.** From Barbarians to New Men: Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples of the Central Apennines. Oxford: Clarendon Press, 1995. 255 p.
- Deutsch K.** Nationalism and its alternatives. New York: Knopf, 1969. 200 p.
- Frederiksen M.W.** Campania / ed. by Nicholas Purcell. London: British School at Rome, 1984. 368 p.
- Gat A., Yakobson A.** Nations: The long history and deep roots of political ethnicity and nationalism. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 441 p.
- Geary P.J.** The myth of nations: The medieval origins of Europe. Princeton: Princeton University Press, 2002. 199 p.
- Gellner E.** Thought and change. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. VIII+224 p.
- Habinek T.N.** The Politics of Latin Literature: Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome. Princeton: Princeton University Press, 1998. 244 p.
- Hall J.M.** Ethnic identity in Greek antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. XVIII+228 p.
- Hastings A.** The construction of nationhood: Ethnicity, religion and nationalism. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. XII+236 p.
- Hirschi C.** The origins of nationalism: An alternative history from ancient Rome to early modern Germany. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. XIV+241 p.
- Hobsbawm E.J.** Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality / 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. XIII+206 p.
- Katsari C.** Money and proto-national identities in the Greco-Roman cities of the first and second centuries AD. *National Identities*. 2006. № 8 (1). P. 1-20. DOI: <https://doi.org/10.1080/14608940600571156>
- Liebeschuetz J.** Decline and fall of the Roman city. Oxford: Oxford University Press, 2001. 504 p.
- Lomas K.** Roman imperialism and the city in Italy. *Cultural Identity in the Roman Empire* / ed. by R. Laurence, J. Berry. London; New York: Routledge, 1998. P. 64-78.
- Millar F.** Popular Politics at Rome in the Late Republic. *Leaders and Masses in the Roman World: Studies in Honor of Zvi Yavetz* / ed. by I. Malkin, Z.W. Rubinsohn. Leiden-New York-Köln: Brill, 1995. P. 91-113.
- Momigliano A.** The Classical Foundations of Modern Historiography. Berkeley: University of California Press, 1990. XIV+162 p.
- Morgenthau H.J., Thompson K.W.** Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: McGraw-Hill, 1985. 688 p.
- Morstein-Marx R.** Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. XIV+313 p.
- Mouritsen H.** Plebs and Politics in the Late Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. VI+164 p.
- Müller C.** Introduction: La fin de l'ethnicité? *Dialogues d'histoire ancienne*. Supplément. 2014. № 10. P. 15-33.
- Polo F.P.** Contra arma verbis: Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik / trans. E. Liess. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996. 216 c.
- Roberts T.** The Roman nation: Rethinking ancient nationalism: Master's thesis. University of Rhode Island, 2014.

193 p. DOI: <https://doi.org/10.23860/thesis-roberts-travis-2014>

Roshwald A. The endurance of nationalism: Ancient roots and modern dilemmas. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 349 p.

Smith A.D. Nationalism: Theory, ideology, history. Cambridge: Polity Press, 2010. 224 p.

Smith A.D. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. Р. Феценко. Київ: К.І.С., 2004. 168 с.

Wallace-Hadrill A. Vitruvius: Building Roman Identity. *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 144–213.

Wiseman T.P. The Prehistory of Roman Historiography. *Unwritten Rome*. London: Routledge, 2007. P. 231–242.

Кассен Б., Сігов К. (ред.). Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 2 / перек. Андрій Васильченко. Київ: Дух і Літера, 2011. 488 с.

Перше надходження – 09.02.2026

Прийнято до друку – 03.03.2026

Оприлюднено на сайті – 19.03.2026